

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**ГАЛИЦЬКИЙ Ігор Володимирович**

УДК 340.12:1:316.647.5

**ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ПРАВОВОМУ ЖИТТІ  
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Спеціальність: 12.00.12 – філософія права

**АВТОРЕФЕРАТ**

дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата юридичних наук

Одеса – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

**Науковий керівник** доктор юридичних наук, професор  
Заслужений юрист України,  
член-кореспондент НАПрН України  
**ОБОРОТОВ Юрій Миколайович**,  
Національний університет  
«Одеська юридична академія»,  
завідувач кафедри теорії держави і права.

**Офіційні опоненти:** доктор юридичних наук, професор  
**МАКСИМОВ Сергій Іванович**,  
Національний університет «Юридична академія  
України імені Ярослава Мудрого»,  
професор кафедри філософії;

кандидат юридичних наук, доцент  
**ЧАЙКОВСЬКИЙ Юрій Володимирович**,  
Національний університет  
«Одеська юридична академія»,  
доцент кафедри міжнародного права  
та міжнародних відносин.

Захист відбудеться \_\_\_\_ січня 2012 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.04 Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий \_\_\_\_\_ 2011 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

**Н.М. Крестовська**

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми.** У зв'язку з поширенням у світі тенденцій на самовираження (культурне, національне та будь-яке інше), серед яких часто мають місце радикальні тенденції, виникає нагальна необхідність забезпечення основних засад взаємодії різних цивілізацій та подолання міжетнічних, міжрелігійних та інших конфліктів. Вироблення уніфікованих світових стандартів (права людини, життєвий рівень, технологічні стандарти тощо) вбачається немислимим поза примиренням та діалогом окремих цивілізацій і культур. У цьому контексті актуалізується значення толерантності як фундаментальної засади забезпечення внутрішньої злагоди та міжнародного співробітництва. Особливого значення проблема толерантності набуває в Україні, оскільки тривала відсутність власної державності сприяла виникненню в окремих представників українського суспільства викривленого уявлення про національну ідею. Толерантність є значною правовою цінністю, принципом та системою методів, що лежать в основі розв'язання конфліктів етнічного, політичного, релігійного, культурного тощо характеру. Вона є мистецтвом компромісу, яке дозволяє об'єднати людей з різними поглядами і переконаннями та спрямувати їх на досягнення спільної мети – побудови суспільного добробуту і благоденства.

Отже, дослідження проблеми толерантності у правовому житті сучасного суспільства є важливим філософським, теоретичним і практичним завданням, від позитивного вирішення якого значною мірою залежать соціальна злагода, мир, добро і благополуччя народу, суспільства і держави.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Спрямованість пропонованої роботи визначається програмою наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» відповідно до теми наукових досліджень «Традиції та новації в сучасній українській державності й правовому житті» (державний реєстраційний номер 0106U0044970), плану науково-дослідницької роботи кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія» на 2006–2010 рр. за темою «Традиції та новації у правовому житті України (теоретичний аспект)».

**Мета і завдання дослідження.** Метою дослідження є виявлення сутності толерантності, визначення її місця в правовому житті сучасного суспільства та розробка способів впровадження ідей толерантності в правову систему України з урахуванням національних особливостей. Поставлена мета конкретизована у таких завданнях як:

виявити різні підходи до розуміння толерантності та критерії типології толерантності,

прослідкувати історичний процес розвитку ідей толерантності від їх зародження до сьогодення;

окреслити основні грані толерантності як загальносвітової цінності, визначити постулати та парадокси толерантності в світлі діалогу культур;

розкрити сутність толерантності як правової цінності, визначити її місце в

системі принципів права;

визначити основні фактори становлення та розвитку толерантності в правовому житті України;

узагальнити вітчизняний та зарубіжний досвід нормативно-правового забезпечення толерантності;

створити Концепцію толерантності як основу подальшого розвитку українського права.

*Об'єктом дослідження* є правове життя сучасного суспільства, в якому за умов постмодерну актуалізуються прояви толерантності.

*Предметом дослідження* є феномен толерантності в правовому житті сучасного суспільства, особливо в Україні.

*Методи дослідження.* Методологічною основою роботи є система підходів, методів і прийомів філософського та наукового пізнання. Її основою виступає загальнофілософський діалектичний метод (пункт 1.4.2), який містить принципи розвитку, загального зв'язку, конкретності істини, єдності логічного та історичного (підрозділ 1.3), а також абстрактного та конкретного (підрозділ 1.1). Як допоміжні філософські методи використані герменевтика (підрозділ 1.4.3) та аксіологічний метод (підрозділ 2.1). Конкретизацією діалектичного методу є порівняльний (підрозділи 2.2, 3.1), системний (розділ 2), структурний (підрозділ 2.2), функціональний (підрозділ 2.3.1.) методи, а також метод класифікації та типології

(підрозділ 1.2) й описовий метод (підрозділ 2.3.2). Як допоміжні методи використані статистичний метод (підрозділ 2.3.2) та аналіз документів (підрозділи 2.2, 3.1). Конкретно-наукову частину методологічної парадигми дослідження складають методи юриспруденції: теоретико-юридичний (розділ 2), метод угруповання (підрозділ 1.2), а також інституціональний (розділ 3), історико-правовий (підрозділ 1.3), формально-юридичний методи (підрозділ 3.2).

*Теоретичну базу дисертації* склали:

дослідження з філософії та філософії права таких авторів, як М. М. Алексєєв, О. А. Довгополова, Н. В. Круглова, В. О. Лекторський, С. І. Максимов, В. С. Нерсисянц, А. В. Перцев, Р. А. Сербін, М. Б. Хомяков; праці з юриспруденції, політології, історії, культурології таких авторів як С. С. Алексєєв, О. Г. Асмолов, М. С. Балаянц, О. О. Ганзенко, О. А. Грива, М. П. Драгоманов, С. Г. Львівська, Б. О. Кістяківський, М. І. Костомаров, І. Ю. Кушніренко, Лі Же, Ю. М. Оборотов, І. В. Осика, П. М. Рабінович, Л. Н. Синельникова, О. М. Тарасішина, М. В. Цвік, П. Я. Чаадаєв, М. Г. Чернишевський, І. П. Шевель та ін.

У роботі також використано і праці зарубіжних класичних та сучасних авторів, які розглядають важливі для дослідження проблеми: В. Браун, Г. Гегель, Й. Йовель, Ім. Кант, Дж. Локк, Г. Маркузе, Й. Ратцингер, Дж. Стюарт Мілль, П. Ніколсон, Дж. Роулз, М. Уолцер, Ю. Хабермас, О. Хьютте та ін.

*Нормативну та емпіричну основу* роботи становлять чинне законодавство України, Російської Федерації, Європейського Союзу, міжнародно-правові акти, історико-правові джерела, політико-програмні документи, статистичні відомості

та матеріали, які характеризують участь України в загальносвітових глобалізаційних процесах.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає в тому, що дисертація є першим комплексним монографічним науковим дослідженням у сфері філософії права та загальнотеоретичної юриспруденції, що присвячено феномену толерантності в правовому житті сучасного суспільства, де сформульовано нові наукові положення й висновки, зокрема:

***уперше:***

всебічно проаналізовано феномен толерантності та виявлено її сутність як самостійної філософсько-правової категорії;

визначено толерантність як мистецтво примирення та знаходження компромісу шляхом звернення до культурних, національних, релігійних та інших рис суб'єктів правовідносин, до базисної ідеї права, яка полягає у встановленні порядку, забезпеченні стабільності та розвитку суспільства;

толерантність розглядається як правова цінність, що дає змогу з'ясувати основні її аксіологічні аспекти;

визначено місце толерантності в системі принципів права;

запропоновано проект Концепції толерантності як важливої засади подальшого розвитку українського права;

***удосконалено:***

систему критеріїв типологізації толерантності;

розуміння толерантності як важливої передумови цивілізаційно-культурного консенсусу та міжнародного співробітництва;

поняття правової культури в аспекті толерантності;

фактори становлення та розвитку толерантності в правовому житті України;

***набули подальшого розвитку:***

ідеї формування толерантності на основі поєднання загальнолюдських цінностей та вітчизняної правової традиції;

ідеї міжцивілізаційності в площині сучасних уявлень про толерантність;

засоби виховання толерантності в правовій свідомості та правовій культурі громадян України;

ідеї мовного розмаїття в рамках Концепції толерантності.

**Практичне значення одержаних результатів.** Матеріали дослідження можуть бути використані у: а) філософській та науково-дослідницькій сферах – як підґрунтя подальшої розробки феномену толерантності та інших суміжних проблем; б) політичній сфері – при формуванні концепцій розвитку держави, суспільства та засад зовнішньої і внутрішньої політики; в) правотворчості – у діяльності правотворчих органів під час розробки нормативних актів, що стосуються загальних засад толерантності; г) навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників із курсів «Філософія права», «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Політологія» та при викладанні відповідних навчальних дисциплін; д) виховній сфері – при формуванні культури міжнаціонального спілкування.

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення роботи й теоретичні висновки доповідалися на засіданнях кафедри теорії держави і права

та кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Результати дослідження оприлюднювалися та обговорювалися на міжнародних наукових конференціях: «Правове життя сучасної України» (Одеса, 2010 р.); «Проблеми відродження духовності в умовах глобальної кризи» (Ірпінь, 2010 р.); «Новітні наукові дослідження держави і права-2011» (Миколаїв, 2011 р.); «Теоретичні та практичні аспекти наукових досліджень» (Київ, 2011 р.); «Реформування національного та міжнародного права: перспективи та сьогодення» (Одеса, 2011 р.); «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (Харків, 2011 р.); «Актуальні питання сучасної юридичної науки» (Київ, 2011 р.); всеукраїнських конференцій: «Сучасна фундація права в Україні» (Запоріжжя, 2010 р.); «Актуальні проблеми правознавства очима молодих вчених» (Запоріжжя, 2011 р.); «Сучасна освіта і наука України: наукові здобутки, стан і перспективи» (Миколаїв, 2011 р.).

**Публікації.** Основні теоретичні і практичні результати цього дослідження знайшли відображення у 8 статтях, які опубліковано в наукових фахових виданнях та тезах 13 доповідей на науково-практичних конференціях.

**Структуру дисертації** зумовлено метою, завданнями, предметом та логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять 9 підрозділів та 5 пунктів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 221 сторінку, з яких 193 сторінки – основний текст, список використаних джерел містить 293 позиції.

## **ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ**

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, її зв'язок з науковими планами та програмами, мету і завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію основних положень дисертаційного дослідження.

**Перший розділ «Толерантність у сучасному цивілізаційному дискурсі»** присвячений створенню комплексного уявлення про толерантність, аналізу її ознак, типів, історичного розвитку, парадоксів тощо.

**Підрозділ 1.1. «Поняття толерантності та критерії її визначення»** присвячений розгляду толерантності з позицій політології, етики, культурології, філософії, соціології тощо. Зосереджено увагу навколо семантики слова «толерантність» в англійській, японській, хінді, російській та українській мовах. Наведено приклади позитивних та негативних уявлень про толерантність вітчизняних та зарубіжних вчених, узагальнено основні критерії її визначення. Зроблено висновок про важливість толерантності для суспільних відносин як такої активності, що врівноважує крайнощі орієнтаційних позицій, як поважного ставлення до думок інших людей, що не збігається з власними. Толерантність не є лише терпимістю. Найвища форма прояву толерантності – це готовність віддати власне найцінніше задля утвердження та існування цінності іншого. Найбільш повно у вітчизняному контексті відповідає сутності толерантності

слово «великодушність».

У *підрозділі 1.2. «Типологія толерантності»* досліджено типи, рівні та види толерантності на основі різноманітності її визначень. Сімейні, дружні, сусідські та інтимні відносини характеризуються, як правило, терміном «терпимість». Поняття ж «толерантність» в юридичній і політичній лексиці включає морально-правовий та державний аспекти. Толерантність не передбачає схиляння перед «іншим» лише тому, що він – іноземний, іншомовний тощо. Вона передбачає повагу до «іншого».

У *підрозділі 1.3. «Генеza толерантності: від Ренесансу до сьогодення»* проведений історичний аналіз розвитку ідей толерантності. Перші уявлення про толерантність виникли в XVII–XVIII ст. у вигляді християнської терпимості і сформувалася в європейській свідомості як прояв ідеї про особу як члена корпорації (світ чітко розділявся на членів своєї і чужої групи). Друга форма толерантності зафіксована за доби Ренесансу-Реформації як терпимість релігійна (віротерпимість). Далі ці ідеї розвивалися у вченнях видатних мислителів, таких як Ж. Боден, Дж. Локк, Дж. Мілль, Дж. Роулз, М. Я. Данілевський, П. Я. Чаадаєв, М. Г. Чернишевський, О. С. Хомяков та ін.

У XX ст. цей ідейний спадок знайшов своє втілення в міжнародних документах ООН, таких як Загальна декларація прав людини, Декларація принципів толерантності тощо. У них толерантність трактується як активна позиція, що формує соціум на підставі визнання універсальних прав та основних свобод людини; тому толерантність передбачає відмову від догматизму й абсолютизму. Толерантність сьогодні нерозривно пов'язана з концепцією прав людини, активним неприйняттям расизму, ксенофобії, релігійної нетерпимості, тероризму та екстремізму.

*Підрозділ 1.4. «Основні грані толерантності»* складається з трьох пунктів: 1.4.1. «Інструментальна цінність толерантності», 1.4.2. «Парадокси і постулати толерантності» та 1.4.3. «Толерантність як діалог культур».

У них йдеться про те, що наявність влади є необхідною умовою прояву толерантності. Справді толерантним є лише той суб'єкт, який може собі дозволити абсолютну нетолерантність (за наявності достатнього об'єму сили і влади). Під толерантністю в широкому сенсі розуміється відмова від використання сили впливу на існування морально неприйнятної відхилення, за наявної можливості такого впливу. Моральне неприйняття як складова толерантності відрізняє її від індиферентності та від поваги або любові.

Межі толерантності різняться залежно від суспільства, в рамках якого вони існують, а тому спроби знайти «істинну» толерантність не завжди доречні. Толерантне в одному суспільстві і за однієї доби є нетолерантним (нетерпимим) в іншому місці і часі, але цінність прав людини залишається незмінною за будь-яких умов. При прийнятті на законодавчому рівні норм толерантності варто керуватися принципами раціональності та доцільності, оскільки небезпечно розглядати толерантність крізь призму ейфорії та емпатії, не аналізуючи вірогідні негативні наслідки. Доведено, що модель поведінки одного суб'єкта не

має бути нав'язана іншим суб'єктам, окрім випадків, які зумовлені суспільною необхідністю.

Обґрунтовано політику стримування і неприйняття того, що суперечить цінностям людського життя і свободи, суспільного порядку, релігійної і національної злагоди, адже саме ці цінності – основа ефективного людського розвитку і співіснування. Толерантність є активним ставленням до світу на відміну від пасивності страждання, вона має на увазі свідоме визнання прав і свобод іншого, незалежно від його етнічних, релігійних або гендерних характеристик. Хоча неможливо вказати, де проходить кордон між терпимим та нетерпимим, толерантність у праві є можливою у вигляді нормативних засад державної політики в дусі відкритості до діалогу, активної, діяльнійсної позиції щодо іншого, як виховні, освітні норми та норми, які передбачають відповідальність за агресивну нетерпимість.

**Другий розділ «Феномен толерантності в правовій сфері»** присвячений визначенню місця толерантності у праві, інтеграції її в світ правових категорій як цінності, принципу права та обов'язкового елементу правової культури.

**Підрозділ 2.1. «Толерантність як правова цінність»** починається з аналізу основних концепцій праворозуміння. Зроблений висновок, що право є інструментом для вирішення суспільних конфліктів. Тому його фундаментальною складовою має бути толерантність з набором методів і способів досягнення компромісу.

Встановлено, що толерантність є правовою цінністю громадянського суспільства та правової держави через свої ідеї єднання та взаєморозуміння, зближення та збереження культурної унікальності, уявлення про співіснування з іншим, про необхідність прийняття його та межі цього прийняття, про вимоги до дотримання прав іншого та дотримання іншим прав оточуючих.

Обґрунтовано, що толерантність є базовою цінністю-принципом загального характеру, ідейний зміст якої має наповнювати усе позитивне право. Толерантність в ієрархії правових цінностей стоїть ближче за все до такої цінності як «права людини». Толерантність пов'язана з цінністю як життя кожного, так і співжиття у суспільстві.

Виявлено, що толерантність означає межі і зміст свободи, виступає формою і мірою юридично можливої поведінки. На тлі визнання цінності життя, свободи, особистої недоторканності та персонального духовного й інтелектуального розвитку, толерантність є цінністю інтегративного характеру, яка, будучи забезпечена позитивним правом, скріплює своєю примирною сутністю ідеї права природного, підготовлюючи їх до викликів єдиного мультикультурного світу. Доведено, що толерантність у праві – це не тільки виразник свободи, але й обмежувач її. Межі толерантності як правової цінності залежать від конкретних правових традицій, історичних умов та волі законодавця.

У **підрозділі 2.2. «Толерантність у системі принципів права»** зазначається, що толерантність як принцип права присутня не тільки у міжнародних документах, але у вітчизняному законодавстві, а саме – у Конституції України, законах України «Про національні меншини», «Про



судоустрій і статус суддів», Кримінальному кодексі України тощо. Констатовано, що толерантність для права – це мистецтво примирення, знаходження компромісу через звернення до культурних, національних, релігійних та інших рис учасників конфлікту.

Визначено, що толерантність як принцип права є практичним методом регуляції міри свободи публічно виражати та поширювати культурні, національні, релігійні та ін. погляди шляхом встановлення дозволів, заборон та відповідальності. Толерантність є важливою для сфери права через ідею суспільного примирення, що цілком збігається з генеральною метою права – встановлення порядку, забезпечення стабільності та розвитку суспільства, суспільної гармонії та злагоди. Вважається за доцільне виокремити толерантність у самостійний принцип чинного права.

Толерантність віднесено до: загальних принципів права (за сферою дії); загальнолюдських принципів права (за сферою суспільних відносин); морально-етичних принципів права (виходячи з концепції єдності та взаємопроникнення природного та позитивного права), а також до тих принципів права, які впливають з загальновизнаного принципу міжнародного права – принципу поваги до прав і свобод людини. Що стосується українського законодавства, цей принцип має затвердитися у ньому з прийняттям Концепції толерантності.

У *підрозділі 2.3. «Формування толерантності в правовій культурі України»* відмічається, що толерантність, інтегруючись в право як цінність та принцип, робить його міжцивілізаційним, але з іншого боку, воно залишається національно-традиційним – таким, що спирається на власну систему цінностей і традицій, які історично склалися у народу, етнічної групи, територіальної громади тощо.

На основі політико-правових поглядів українських мислителів (М. П. Драгоманов, Б. О. Кістяківський, М. С. Грушевський та ін.), зазначено, що толерантність для української правової свідомості буде краще зрозумілою як інструмент примирення та прощення, як засіб недопущення конфліктів або вирішення вже розпочатих, як синонім великодушності, що має своїм коренем морально-релігійні начала. Толерантність потребує засобів правового виховання та поступового запровадження в національну правову культуру не через механічні запозичення вже готових формулювань, а через адаптацію її змісту до національних правових традицій, через знаходження в них вітчизняних, зрозумілих для більшості аналогів.

Установлено, що толерантна правова культура особистості є сукупністю позитивних правових установок, що формуються на основі поваги до прав і свобод, честі і гідності людини, усвідомлення і прийняття цінності розмаїття світу, розуміння єднання суспільства навколо ідей прогресу, добробуту і порядку, відмови від застосування сили щодо неприйнятних позицій іншого, якщо тільки ці позиції не порушують чинних правових та моральних норм.

Аргументовано, що формування толерантності як цінності правової культури здійснюється через систематичний вплив на правову свідомість громадян, через прийняття норм, які містять імперативи толерантної поведінки,

через діяльність громадських організацій та закладів освіти. Правове виховання толерантності – це утвердження у свідомості і поведінці громадянина терплячості, морально-великодушних установок, які а) здатні протидіяти екстремізму, ксенофобії та іншим проявам нетерпимості, б) сприяють зниженню соціальної напруги в колективі, державі, суспільстві в цілому, в) спрямовані на примирення, на вирішення конфлікту шляхом переговорів та консенсусу, на формування культури міжнаціональних відносин тощо.

**Третій розділ «Концептуально-правові засади утвердження толерантності в українському суспільстві»** присвячений аналізу світового досвіду нормативно-правового забезпечення толерантності та формулюванню основних положень концепції толерантності в українському праві.

У *підрозділі 3.1. «Вітчизняний та зарубіжний досвід нормативно-правового забезпечення толерантності»* зазначається, що принципи та ідеї толерантності відображені в міжнародних угодах та деклараціях, які ратифіковані багатьма державами, в тому числі й Україною. На основі цих документів у Росії були прийняті закони щодо боротьби з проявами нетерпимості та програми по запровадженню цінностей толерантності в соціальне життя. В країнах-членах Європейського Союзу функціонують неурядові та урядові організації, що розробляють законопроекти щодо виховання цінностей толерантності та їх захист.

Наголошено на необхідності створити державний міжвідомчий моніторинговий центр в Україні, який би збирав та аналізував інформацію про різні прояви ксенофобії. Слід прийняти Концепцію етнонаціональної політики, Закон «Про протидію екстремістській діяльності», нову редакцію Закону «Про національні меншини», і – головне – Концепцію формування толерантності в українському суспільстві (далі – Концепція).

У *підрозділі 3.2. «Концепція толерантності як основа подальшого розвитку українського права»* дається характеристика пропонованої автором Концепції формування толерантності в українському суспільстві.

Концепція вважає небезпечною та такою, що потребує нормативної заборони та подальшого викорінення, пропаганду в будь-якому вигляді расизму, фашизму, нацизму, шовінізму, радикального релігійного фундаменталізму, для яких характерні екстремізм, ксенофобія та дискримінація, а також інші активні, явно виражені форми соціальної нетерпимості.

Держава гарантує а) створення необхідних умов для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, а також до груп, що потребують особливої уваги та допомоги з боку суспільства (інваліди, люди, які живуть з ВІЛ/СНІД тощо), в усіх сферах політичного, соціального, економічного і культурного життя, б) забезпечення для національних меншин та всіх, хто потребує особливої підтримки, рівного доступу до всіх ступенів освіти, в) створення необхідних умов для збереження і розвитку культур національних меншин, для захисту основних елементів їх самобутності, особливо, релігії, мови, традицій і культурної спадщини та ін.

Держава 1) засуджує виникнення або відродження, існування або

подальший розвиток нацистських, фашистських, расистських та інших ідеологій, направлених на вчинення будь-яких насильницьких дій, в тому числі тих, що базуються на расових або національних забобонах. Держава підтверджує, що ці явища ніколи, в жодному випадку і за жодних обставин не будуть виправдані, а їх публічні прояви вважаються правопорушеннями; 2) гарантує для всіх громадян та іноземців рівні можливості соціального розвитку і реалізації громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав; 3) гарантує діяльність неурядових організацій, які відіграють важливу роль в боротьбі з нетерпимістю, сприяють розвитку позитивного сприйняття різноманіття і діалогу між різними культурами, етнічними та релігійними общинами; 4) заохочує дослідницьку роботу та обміни досвідом у сфері розвитку толерантності, протидії причинам і проявам ксенофобії, екстремізму та нетерпимості тощо

Для безпосередньої реалізації завдань Концепції має бути створена мережа громадських організацій «Фонд толерантності України». Пропонується запровадити вітчизняну державну нагороду за видатний внесок у справу розвитку ідей толерантності і протидії нетерпимості. Для вирішення мовного питання в Україні необхідно прийняти закон «Про засади державної мовної політики», відповідно до якого відбудеться розширення компетенції регіонів щодо вибору мови регіонального спілкування поряд з вимогою обов'язковості єдиної державної мови.

## ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження вирішено наукове завдання щодо виявлення сутності толерантності, визначення її місця в правовому житті сучасного суспільства та розробка способів впровадження ідей толерантності в правову систему України з урахуванням національних особливостей. У підсумку дослідження зроблені такі висновки:

1. Уявлення про феномен толерантності є присутнім у багатьох культурах світу і відображено у сферах гуманітарної науки. Сучасні дослідники наголошують на важливості толерантності для суспільних відносин як такої активності, що врівноважує крайнощі орієнтаційних позицій, як поважного ставлення до думок інших людей, що не збігаються з власними. Толерантність не є лише терпимістю. Найбільш повно у вітчизняному контексті відповідає її сутності термін «великодушність».

2. Існує безліч визначень толерантності та підходів до розуміння її. На їх основі була здійснена типологізація толерантності. Виокремлено рівні (цивілізаційний, міжнародний, етнічний тощо) та типи (байдужість до існування інших поглядів, повага до іншого, терпимість до слабкості тощо) толерантності. Наголошено, що сімейні, дружні, сусідські, інтимні відносини характеризуються терміном «терпимість». Поняття ж «толерантність» в етичній, юридичній і політичній лексиці включає морально-правовий та державний аспекти.

3. Перші уявлення про толерантність виникли в XVII–XVIII ст. у вигляді християнської терпимості. Далі ці ідеї розвивалися у вченнях видатних

мислителів, таких як Ж. Боден, Дж. Локк, Дж. Стюарт Міллз, М. Г. Чернишевський, П. Я. Чаадаєв, О. С. Хомяков, Дж. Роулз та ін. У XX ст. їх ідейний спадок знайшов утілення в Загальній декларації прав людини Декларації принципів толерантності та ін. Толерантність на сучасному етапі цивілізаційного розвитку нерозривно пов'язана з концепцією прав людини.

4. Влада є необхідною умовою прояву толерантності. Толерантним є лише той суб'єкт, який може собі дозволити абсолютну нетолерантність (за наявності достатнього об'єму сили і влади). Під толерантністю в цьому сенсі розуміється відмова від використання сили впливу на існування морально неприйнятної відхилення за можливості такого впливу. Моральне неприйняття, що входить до структури толерантності, відрізняє її від індиферентності, від поваги або любові.

5. Межі толерантності різняться залежно від суспільства, а тому спроби знайти «істинну» толерантність приречені на поразку. Толерантне в одному суспільстві і за однієї доби є нетолерантним (нетерпимим) в іншому місці і часі. Але вона має перебувати в рамках загальносвітової концепції прав людини. При законодавчому закріпленні норм толерантності варто керуватися принципами раціональності та доцільності, аналізуючи не тільки вірогідні позитивні, але й негативні наслідки. Модель поведінки одного суб'єкта не може бути нав'язана іншим суб'єктам, окрім випадків, які зумовлені суспільною необхідністю.

6. Толерантність робить можливим застосування універсальних цінностей до національно своєрідних культур. Толерантність є основою стримування і неприйняття всього того, що докорінно суперечить цінностям людського життя і свободи, суспільного порядку, релігійної і національної злагоди, адже саме ці цінності – основа ефективного людського розвитку і співіснування. Толерантність є активним ставленням до світу на відміну від пасивності страждання, вона має на увазі свідоме визнання прав і свобод іншого, незалежно від його етнічних, релігійних або гендерних характеристик.

7. Сутність толерантності як правової цінності полягає в тому, що толерантність означає межі і зміст акту свободи, виступає формою і мірою юридично можливої поведінки. Толерантність є інтегративною цінністю загального характеру, яка, будучи забезпечена позитивним правом, скріплює своєю примирною сутністю ідеї права природного, підготовлюючи їх до викликів єдиного мультикультурного світу.

8. Толерантність для права – це мистецтво знаходження компромісу через звернення до культурних, національних, релігійних та інших рис учасників конфлікту. Толерантність як принцип права – це практичний метод регуляції міри свободи публічно виражати свої погляди та вполювання шляхом встановлення дозволів, заборон та відповідальності (вузьке розуміння толерантності). В широкому значенні толерантність – це способи примирення опозиційних сторін, незалежно від їхніх уподобань. Толерантність як правова категорія сприяє зменшенню конфліктного потенціалу полікультурного суспільства за допомогою правового інструментарію; також вона важлива для сфери права генеральною ідеєю загального примирення.

Толерантність віднесено до загальних принципів права, загальнолюдських принципів права, морально-етичних принципів права і визнано такою, що

впливає з загальновизнаного принципу міжнародного права – принципу поваги до прав і свобод людини.

9. Толерантність, інтегруючись в право як цінність та принцип, робить його одночасно міжцивілізаційним – тобто прийнятним для поглядів та уподобань усіх учасників правовідносин. З іншого боку, воно залишається національно-традиційним – таким, що спирається на власну систему цінностей і традицій, які історично склалися у певного народу, етнічної групи, територіальної громади тощо.

10. Толерантність для українського суспільства – це інструмент примирення та прощення, засіб недопущення конфліктів або вирішення вже розпочатих, як синонім великодушності, що має своїм коренем морально-релігійні начала. Толерантність потребує засобів правового виховання та поступового запровадження в національну правову культуру не через механічні запозичення вже готових формулювань, а через адаптацію її змісту до національних правових традицій, через знаходження в них вітчизняних, зрозумілих для більшості аналогів.

11. Толерантна правова культура особи є сукупністю позитивних правових установок на основі визначальної установки на повагу до прав і свобод, честі і гідності людини, на основі усвідомлення і прийняття великої цінності розмаїття світу, розуміння єднання суспільства навколо ідей розвитку, добробуту і порядку, відмови від застосування сили по щодо неприйнятних позицій іншого, якщо тільки ці позиції не порушують чинних правових та моральних норм.

12. Становлення толерантності як цінності правової культури здійснюється через систематичний вплив на правову свідомість громадян, через прийняття норм, які містять імперативи толерантної поведінки, через діяльність громадських організацій та закладів освіти. Толерантність є предметом правової освіти населення та виховання правової культури юристів.

13. Принципи та ідеї толерантності відображені в міжнародних документах та актах національного законодавства Росії, країн Європейського Союзу. Оскільки в українському законодавстві такого поширення ідеї толерантності поки що не набули, пропонується прийняти Концепцію етнонаціональної політики, Закон «Про протидію екстремістській діяльності», нову редакцію Закону «Про національні меншини», і – головне – Концепцію формування толерантності в українському суспільстві.

14. За Концепцією формування толерантності в українському суспільстві толерантність – це активне шанобливе відношення, безкорисливе прийняття іншого, його індивідуальності та форми самовираження, всього різноманіття культур, які він представляє. Толерантність – це усвідомлення унікальності і єдності співтовариств навколо відповідальності за їх збереження і розвиток, за верховенство права, визнання загальнолюдських прав і свобод, їх ролі для розвитку, добробуту і порядку. Толерантність – це також моральна відмова від використання сили щодо неприйнятних цінностей, якщо тільки ці цінності не втілюються в діях, що суперечать сутності нормального людського співіснування.

15. Концепція толерантності вважає небезпечною та такою, що

потребує нормативної заборони та подальшого викорінення, пропаганду расизму, фашизму, нацизму, шовінізму, радикального релігійного фундаменталізму, яким характерні екстремізм, ксенофобія та дискримінація, а також інші активні, явно виражені форми соціальної нетерпимості. Відповідно до Концепції, держава гарантує а) створення необхідних умов для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, а також до груп, що потребують особливої уваги та допомоги з боку суспільства (інваліди, люди, які живуть з ВІЛ/СНІД), в усіх сферах політичного, соціального, економічного і культурного життя, б) забезпечення для національних меншин та всіх, хто потребує особливої підтримки, рівного доступу до всіх ступенів освіти, в) створення необхідних умов для збереження і розвитку культур національних меншин, для захисту основних елементів їх самобутності, особливо, релігії, мови, традицій і культурної спадщини та ін.

Для реалізації завдань Концепції толерантності запропоновано створити мережу громадських організацій «Фонд толерантності України», запровадити вітчизняну державну нагороду за видатний внесок у справу розвитку ідей толерантності і протидії нетерпимості та прийняти закон «Про засади державної мовної політики».

## **СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

### ***Статті у фахових виданнях:***

1. Галицький І. В. Генезис толерантності та її застосування в правовому середовищі / І. В. Галицький // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 385-391.
2. Галицький І. В. Типи толерантності в сучасному суспільстві / І. В. Галицький // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – Вип. 52. – С. 280-289.
3. Галицький І. В. Філософсько-правові аспекти толерантності / І. В. Галицький // Вісник Харківськ. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 934: Серія «Право». – Вип. № 8. – С. 233-237.
4. Галицький І. В. Формування толерантності у правосвідомості та правовій культурі громадян України / І. В. Галицький // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – Число 2 (21). – С. 16-22.
5. Галицький І. В. Місце толерантності в правовому менталітеті та політико-правовій думці українського суспільства / І. В. Галицький // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 44-48.
6. Галицький І. В. Філософсько-правові аспекти толерантності / І. В. Галицький // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – Вип. 58. – С. 104-111.
7. Галицький І. В. Толерантність в культурно-правовому вимірі / І. В. Галицький // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – Вип. 60. – С. 446-454.
8. Галицький І. В. Нормативні засади Концепції формування

толерантності в українському суспільстві: загальнотеоретичний аспект / І. В. Галицький // Право України. – 2011. – № 9. – С. 294-302.

***Інші публікації:***

9. Галицький І. В. Філософська-політичні аспекти толерантності / І. В. Галицький // Правове життя сучасної України : матеріали міжн. наук. конф. професорсько-викладацького та аспірантського складу, м. Одеса, 21-22 травня 2010 року. – О. : Фенікс, 2010. – С. 102-104.

10. Галицький І. В. Толерантність: поняття і критерії / І. В. Галицький // Проблеми відродження духовності в умовах глобальної кризи : матеріали Ірпінських міжн. науково-пед. читань, м. Ірпінь, 21-28 травня 2010 року: у 2-х ч. – Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2010. – Ч. 1. – С. 88-91.

11. Галицький І. В. Толерантність та культура / І. В. Галицький // Сучасна фундація права в Україні: зб. тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 8-9 грудня 2010 року. – Запоріжжя : Запорізька міська громад. організація «ОЗИМА», 2010. – С. 3-5.

12. Галицький І. В. Культурно-правовий вимір толерантності / І. В. Галицький // Наукові підсумки 2010 року: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 13 грудня 2010 року: у 3-х ч. – К., 2010. – Ч. 3. – С. 71-75.

13. Галицький І. В. Політико-правові аспекти толерантності / І. В. Галицький // Наука і сучасність: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 22 березня 2011 року: у 2-х ч. – К., 2011. – Ч. 2. – С. 86-91.

14. Галицький І. В. Умови реалізації толерантності в політико-правовому полі України / І. В. Галицький // Новітні наукові дослідження держави і права-2011 : зб. наук. праць Міжн. наук. конф., м. Миколаїв, 22 квітня 2011 року. – Миколаїв : Іліон, 2011. – С. 69-73.

15. Галицький І. В. Відображення ідей толерантності в правовому менталітеті українського суспільства / І. В. Галицький // Теоретичні та практичні аспекти наукових досліджень: матеріали Міжн. наук. конф., м. Київ, 26 квітня 2011 року: у 3-х ч. – К., 2011. – Ч. 1. – С. 28-34.

16. Галицький І. В. Місце толерантності в системі правових цінностей суспільства / І. В. Галицький // Актуальні проблеми правознавства очима молодих вчених : матеріали Всеукр. студ. наук.-практ. заочної конф., м. Запоріжжя, 12-13 травня 2011 року. – Запоріжжя : Всеукр. громад. об'єднання «Нова Освіта», 2011. – С. 6-8.

17. Галицький І. В. Генезис мотивації толерантності в культурі / І. В. Галицький // Сучасна освіта і наука України: наукові здобутки, стан і перспективи : матеріали VIII Всеукр. з міжн. участю наук.-практ. заочної конференції, м. Миколаїв, 25-27 травня 2011 року. – Миколаїв : Всеукраїнське громадське об'єднання «Нова Освіта», 2011. – С. 115-118.

18. Галицький І. В. Місце толерантності серед цінностей права / І. В. Галицький // Реформування національного та міжнародного права: перспективи та сьогодення: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 29-30 вересня 2011 року : у 2-х ч. – О. : ГО «Причорноморська фундація права», 2011. – Ч. 1. – С. 8-9.

19. Галицький І. В. Толерантність як принцип права / І. В. Галицький

// Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні : матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Харків, 29-30 вересня 2011 року : у 2-х т. – Х. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2011. – Т. 1. – С. 11-13.

20. Галицький І. В. Концепція толерантності як запорука гармонізації суспільно-правових відносин в Україні / І. В. Галицький // Актуальні питання сучасної юридичної науки: міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 5-6 жовтня 2011 року: у 2-х т. – К. : Центр правових наук. досліджень, 2011. – Т. 1. – С. 10-14.

21. Галицький І. В. Шляхи впровадження толерантності в правову культуру України / І. В. Галицький // Стратегії розвитку України у глобальному середовищі : матеріали V міжн. науково-практ. конф., м. Сімферополь, 17-19 листопада 2011 року. – Сімферополь : Кримський інститут бізнесу, 2011. – С. 210-213.

## АНОТАЦІЯ

**Галицький І. В. Толерантність у правовому житті сучасного суспільства.** – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2011.

Дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням феномена толерантності в правовому житті сучасного суспільства.

Досліджено поняття толерантності та основні критерії її визначення. Окреслено типологію толерантності та історичні етапи її розвитку в європейській культурі від Ренесансу до сьогодення. З'ясовано парадокси і постулати толерантності як фундаментальної засади діалогу культур. Доведено важливість толерантності як правової цінності. Визначено місце толерантності в системі принципів права. Обґрунтовано існування толерантності як обов'язкового елементу правової культури та визначено основні фактори становлення і розвитку толерантності в правовому житті. Проаналізовано вітчизняний та зарубіжний досвід нормативно-правового забезпечення толерантності. Сформульовано основні положення нормативного документу «Концепція формування толерантності в українському суспільстві» як основи подальшого розвитку вітчизняного права.

**Ключові слова:** толерантність, компроміс, примирення, терпимість, концепція толерантності, правова культура, правова цінність, принцип права, правове життя, національна правова традиція.

## АННОТАЦИЯ

**Галицкий И. В. Толерантность в правовой жизни современного общества.** – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Национальный университет «Одесская юридическая академия», Одесса, 2011.



Диссертация является первым в Украине комплексным монографическим исследованием феномена толерантности в правовой жизни современного общества.

Исследовано понятие толерантности как активности, уравнивающей крайности ориентационных позиций, как уважительного отношения к мыслям и поступкам других людей, которые не совпадают с собственными; установлены также основные критерии определения сути толерантности. Проведена типология толерантности, и рассмотрены исторические этапы ее развития в европейской культуре от Ренессанса до сегодняшних дней. Выявлены парадоксы и постулаты толерантности как фундаментального принципа диалога культур. Определены границы толерантности как правовой ценности, которые зависят от конкретных правовых традиций, исторических условий и воли законодателя. Определено место толерантности в системе принципов права как практического метода регуляции меры свободы публично выражать свои взгляды путем установления дозволений, запретов и ответственности. Обосновано существование толерантности в качестве обязательного элемента правовой культуры, и определены основные факторы становления и развития толерантности в правовой жизни современного общества. Констатируется, что толерантность для украинского правового сознания будет лучше понята в виде инструмента примирения и прощения, как средство недопущения конфликтов или разрешения уже начатых, как синоним великодушия, которое имеет своим корнем нравственно-религиозные начала. Проанализирован отечественный и зарубежный опыт нормативно-правового обеспечения толерантности, в связи с чем сделан вывод, что толерантность является фундаментом социальной стабильности и согласия во многих государствах. Сформулированы основные положения нормативного документа «Концепция формирования толерантности в украинском обществе» как основы дальнейшего развития украинского права, в котором дано следующее авторское определение толерантности – это активное почтительное отношение, бескорыстное принятие другого, его индивидуальности и формы самовыражения, всего многообразия им представляемых мировых культур, осознание уникальности и единства человеческих сообществ, собственной ответственности за их сохранение и развитие, за верховенство права и высшее равенство, признание общечеловеческих прав и свобод, их роли для развития, благосостояния и порядка, а также – это моральный отказ от использования силы по отношению к неприемлемым ценностям, если только эти ценности не воплощаются в действиях, которые противоречат сути (правилам, условиям) нормального человеческого сосуществования.

**Ключевые слова:** толерантность, компромисс, примирение, терпимость, концепция толерантности, правовая культура, правовая ценность, принцип права, правовая жизнь, национальная правовая традиция.

## SUMMARY

***Galitskiy I. V. Tolerance in the Legal Life of a Modern Society.*** – Manuscript.

The thesis is for a Candidate of Law Degree in the Specialty 12.00.12 – Philosophy of Law. – National University «Odessa Academy of Law», Odessa, 2011.

The thesis is the first Ukrainian integrated research of the tolerance phenomenon in the legal life of a modern society.

The idea of tolerance and the main criteria for determining tolerance levels are investigated. Tolerance typologies are outlined, and the historical stages of development tolerance in European cultures from the Renaissance, until today are ascertained. Tolerance, with its postulates and paradoxes, is delineated and presented as a fundamental foundation in cultural dialogues. The importance of tolerance and its legal value is proven. The thesis defines basic tolerance factors, as a necessary element in a legal culture, and some main principles for establishing and developing tolerance. National and foreign legal experience that concerns ensuring tolerance is analyzed. The main points of a legal document «Conception of forming tolerance in the Ukrainian society» as the foundation of further national law development are suggested.

**Keywords:** tolerance, compromise, reconciliation, forbearance, tolerance conception, legal culture, legal value, principle of legal rights, legal life, national legal tradition.